

VALUCH TIBOR¹

A MUNKÁSSÁGRÓL SZÓLÓ DISKURZUSOK ÉS A MODERNKORI MAGYAR MUNKÁSSÁG TAGOLÓDÁSA²

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.1.5>

ABSZTRAKT

A modernkori magyar társadalomban a munkásság súlya, szerepe egészen a 20. század végéig nőtt. A jelen tanulmányban azt próbálom meg áttekinteni, miként változott a megítélése ennek a társadalmi csoportnak, hogyan gondolkodtak róluk a politikában és a tudományban. Ugyancsak megpróbálom bemutatni a modernkori magyar munkásság társadalmi és politikai tagoltságának néhány jellegzetességét a késő dualizmus időszakától a Horthy-koron, az államszocializmus és a rendszerváltás korszakán át egészen a 2010-es évekig, összekapcsolva ezt az erről szóló közbeszéddel és az egyes korszakok munkássággal foglalkozó tudományos irodalmával is.

Kulcsszavak: munka, munkások, diskurzusok, tagoltság, modernkori magyar társadalom

THE DISCOURSES ON WORKERS AND THE DIVISION OF THE MODERN HUNGARIAN WORKING CLASS

ABSTRACT

In modern Hungarian society the importance and role of the working class increased until the end of the 20th century. In the present study I will try to review how the perception of this social group changed, and how they were thought of in politics and science. I will also try to present some of the characteristics of the social and political stratification of the modern Hungarian working class from the late dualism period through the Horthy era, state socialism and regime change up to the 2010s, linking this to the public discourse and the academic literature on the working class in each period.

Keywords: labour, workers, discourses, fragmentation, modern Hungarian society

1 Történész, az MTA doktora, a TK PTI tudományos tanácsadója és az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem egyetemi tanára.

2 A tanulmány a *Munkás(k)uta(táso)k a tervgazdálkodástól a vadkapitalizmusig* címmel, 2020. december 3–4-én megrendezett konferencián elhangzott előadás alapján készült.

A MUNKÁSSÁGRÓL SZÓLÓ DISKURZUSOK ÉS A MODERNKORI MAGYAR MUNKÁSSÁG TAGOLÓDÁSA

BEVEZETÉS

A munkásság és a munka világa változó intenzitással, de valamilyen formában mindig részét képezte a modernkori magyar köz- és tudományos gondolkodásnak. Miután ennek és a munkásság társadalmi tagoltságának a teljes körű áttekintése meghaladná a jelen tanulmány kereteit, ezért elsősorban csak a 20. század elejétől napjainkig tartó 100–120 esztendő egyes korszakainak néhány fontosabb elemét foglalom össze, jellegzetességek, trendek és kulcselemek kiemelésére törekedve. A megközelítést és a problémakört tovább árnyalva, lényegében a következő kérdésekre szeretnék legalább részleges választ adni: Hogyan változott a munkákép a közgondolkodásban és a tudományosságban? Volt-e és ha igen, akkor milyen volt a viszony a kettő között? Összefüggött-e a közgondolkodás átalakulása a tudományos megítélés változásaival? Hogyan írták le az egyes korszakok munkástársadalmát? Szintén érdekes, hogy milyen elképzelések voltak a politikai és a tudományos közbeszédben a modernkori magyar munkásság társadalmi tagolódásáról. Miként viszonyultak ehhez a társadalmi csoporthoz a közgondolkodásban, a politikai közbeszédben?

MUNKÁSKÉPEK, POLITIKAI, KÖZÉLETI ÉS TUDOMÁNYOS DISKURZUSOK A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁTÓL

A 20. század elején Magyarország egy sikeres és nagyon dinamikus ipari és gazdasági fejlődésnek (Kövér 1982, Gergely 2003) a záró szakaszába érkezett. A dualizmus modernizációs fellendülését az első világháború zárta le. Ekkoriban már a magyar nagyüzemi munkásság nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és politikai értelemben is egyre fontosabb tényezővé vált. A késődualista Magyarország társadalmának a hierarchikus tagoltság (Gyáni–Kövér 1998) meglehetősen erős és meghatározó jellemzője volt. Az is látható, hogy egy új társadalmi csoport formálódását követhetjük nyomon ebben az időszakban, amikor a munkához kapcsolódó tudás és a nagyipari munka egyre fontosabb termelési tényezővé vált. Fontos volt a státusz-hierarchia, és makrotársadalmi szinten ebben a korszakban a munkásság ennek a hierarchiájának az alján volt. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy maga a munkásság ekkor sem képezett homogén társadalmi csoportot. Jelentős különbség, társadalmi távolság volt, például a napszámosként foglalkoztatott segéd munkások, a segédek, a szakmunkások vagy az előmunkások, a felvigyázók és az altisztek között.

Az is jellemző volt ebben a korszakban a munkásság helyzetére és a közbeszédben való tárgyalására, hogy részlegesen jogfosztottsággal is jellemezhető és ezt felszámolni akaró társadalmi csoportként beszéltek és gondoltak róla (Somogyi 1900). A korabeli nemzetközponturn gondolkodásban ez nyilvánvalóan azt is jelentette, hogy – az akkori szóhasználatot idézve – még nem nemzetfenntartó erőként, azonban egyre növekvő jelentőségű társadalmi csoportként tekintettek a munkásságra. A különböző politikai-hatalmi elitcsoportok és a gazdasági elitcsoportok is – joggal – tartottak attól, hogy ha ez a társadalmi csoport megtalálja a maga politikai, társadalmi és szociális érdekképviseleti formáit, létrehozza a szervezeteit, akkor az alapvetően átrendezheti a társadalmi viszonyokat és a politikai tagoltságot a századelő Magyarországon. Figyelemmel arra,

hogy a munkásság folyamatosan növekvő létszámú társadalmi csoport volt, ezek a várakozások többé-kevésbé megalapozottnak is tűntek.

Ha áttekintjük a hivatalos politikai diskurzusokat, akkor érezhetjük, hogy a politikának az ingerküszöbét többféle módon is elérte a munkáskérdés. Ennek egyik markáns kifejeződése volt, amikor az 1910-es évek elején kiéleződtek a választójogi reform körüli heves viták, összecsapások és különböző tömegmegmozdulások (Romsics 1999, Gyáni 1998). A vita arról szólt, hogy a választójogot miként lehetne kiterjeszteni, melyek azok a társadalmi csoportok, amelyekre ezt érvényesíteni kell. Hogyan lehet a politikai részvétel jogát biztosítani? Zárójelben meg kell jegyezni, hogy ennek a kérdésnek a kezelésében a korabeli magyar politikai elit nem volt igazán távlatos gondolkodású, sokkal inkább a maga rövid távú politikai érdekeit tartotta szem előtt. A kor meghatározó politikusa, Tisza István a következőképpen fogalmazott ebben a kérdésben: „*Nem is azért van tehát szükség az ipari munkás szavazatjogára, mintha csak így szabadulhatna fel az elnyomatás alól. Indokolt, szükséges és célszerű az egyszerűen azért, mert olyan új réteget nyert az ipari munkásosztályban a magyar társadalom, amelyik kereseti viszonyainál, szellemi fejlettségénél s a benne felébredt önértéknél és tettvágnál fogva a politikai életbe való bebocsáttatást joggal igényelheti, s ezt a tetterőt jobban fogja saját magának s a közönségnek javára érvényre juttatni, ha mint politikai jogokkal felruházott tényező vehet részt a nemzet életében.*

De menjünk tovább. Kell-e az ipari munkásosztálynak a mások szavazatjoga? Érdekében áll-e, hogy részesüljenek e jogban az ország köznépeinek nagy zömét alkotó falusi néptömegek? Helyesen cselekszik-e saját érdekében az ipari munkásság, amikor az általános szavazatjog jelszavával a politikai jogokat ezek számára is követeli? Bizonyára nem. Hiszen egy tekintet népszámlálási adatainkra mindenkit meggyőzhet felőle, hogy a valódi általános szavazatjog segítségével ezek a falusi néptömegek jutnak mindent elnyelő túlsúlyra. Ezek pedig politikai jogok öntudatos gyakorlására merőben képtelenek. Egyaránt megbízhatatlanok nemzeti egység, felvilágosodás és emberi haladás szempontjából. A nemzetiségi, clericalis és agrárius demagógiának mindenre kapható könnyű játékszerei. Hát valóban az volna a magyar ipari munkásosztálynak jól felfogott érdeke, hogy ilyen uralomnak szolgáltassa ki magát? Bármilyen vad lármát csapjanak is a nemzetközi socializmus jelszavaival, ne hagyjuk magunkat ezáltal félrevezettetni. A magyar munkások zöme megmarad magyar embernek, magyar ember hazafiságát pedig az emelkedő műveltség, a tanulás, a szélesebb látkör csak erőteljesebbé és öntudatosabbá teheti. S én tudom azt, hogy nem találunk süket fülekre, ha a magyar munkás hazafiságára appellálunk” (Tisza 1912:250–251). Tisza István esszéjéből is az derül ki, hogy a hatalmi elit a politikai jogok lassú és fokozatos kiterjesztésében gondolkodott, amibe sokkal inkább belefért a művelt, tájékozott munkásságra vonatkozó fokozatos jogkiterjesztés, mint más társadalmi csoportok politikai egyenjogúsítása.

Az 1900–1910-es évek munkásmozgalmi diskurzusait vizsgálva látható, hogy ennek egyrészt a politikai jogok kiterjesztése volt az egyik fontos eleme, másrészt pedig az öngondoskodás, a szolidaritás eszméinek terjesztése és a társadalmi önszerveződésen alapuló önkéntes összefogásnak a támogatása. Ez utóbbi folyamat a társulások³ létrehozásától indult el, majd a különböző segélyező egyletek és szervezetek létrehozásán át, az önszervező és kulturális egyletekig és a szakszervezetig nyúlik a 19–20. század fordulóján. Magyarországon mindez – a nyugat-európai országokhoz képest – egy kicsit lassabban és megkésve ment végbe.

³ A társulada korai szociálpolitikai intézmény volt. A munkaadó és a munkások közös elhatározásából jött létre azzal a céllal, hogy betegség, baleset, keresésképtelenség vagy a munkás halála esetén szociális segílyt nyújtson az érintettnek és családjának. Önkormányzati formában működött, pénzügyi alapját a munkásoktól levont járulékok és a munkaadó által befizetett támogatások jelentették. A 19. század első felében elsősorban a bányákban működtek, majd az 1867-es kiegyezést követően, társuladár néven, sorra jöttek létre az ipari üzemekben is.

A szociáldemokrácia fokozatos megerősödése és térnyerése szintén fontos volt a munkásság megszerveződésének szempontjából. A 19–20. század fordulójából figyelhető meg, hogy a magyar munkásság különböző csoportjai és vezetői megpróbálták a meglévő társadalmi-gazdasági feszültségeket politikailag is megformálni. Mindezt alapvetően a demokratikus baloldali gondolkodás keretei között maradvá tették; a századelős magyar szociáldemokrácián belül ez a fajta reformista gondolkodásmód volt az elsődleges egészen az első világháború kitörését követő évekig. Az 1910-es évek közepétől nyert növekvő teret a forradalmi gondolkodás, a forradalom lehetőségében is gondolkodó baloldali szociáldemokrácia álláspontja. A kommunisztikus eszmék, bár felbukkantak már ebben az időszakban is, igazából csak az első világháború befejezésével együtt járó növekvő mértékű társadalmi elégedetlenségek kialakulásával és tartóssá válásával nyertek polgárjogot a szociáldemokrata gondolkodásban, annak is egy meghatározott részében. A kommunizmus eszméinek, ideológiájának a felfutása az 1919-es Magyar Tanácsköztársaságban érte el a csúcspontját, s annak bukását követően fokozatosan kiszorult az ipari munka társadalmának a világából.

Ha a munkássággal kapcsolatos diskurzusoknak a harmadik elemét vizsgáljuk, akkor látható, hogy a tudományos megközelítésekben is egyre inkább kiemelt jelentőségű témává vált a kérdés, akár a társadalmi tagoltság, akár a munkavédelem, akár a szakszervezetek, akár a politikai részvétel kérdéseit vagy éppen az életkörülményeket vizsgáljuk. Közvetetten jól mutatja mindezt, hogy a kor legrangosabb, a modern magyar szociológia megteremtésében úttörő szerepet betöltött folyóiratában, a *Husadik Században*, az 1900 és 1919 közötti időszakot lekérdezve az Arcanum Digitális Tudománytárban közel kétezer találatot kapunk a munkásság keresőkifejezésre. Kiváló társadalomtudósok, publicisták írtak erről a társadalmi csoportról. A teljesség igénye nélkül: Varga Jenő, Szabó Ervin, Dániel Arnold, Zigány Zoltán, Balkányi Béla, akik a kortársaik gondolkodására is meghatározó hatást gyakoroltak. Ha áttekintjük az írásokat, akkor láthatóan nincs bennük egységes munkásságkép, számos ponton eltérőek az értelmezések és a fogalmak. Nyilvánvalóan ideológiai kötődésektől, politikai beállítottságtól is függően változott a munkásság megítélése, a munkásfogalom értelmezése. Azt viszont különösebb kockázat nélkül ki lehet jelenteni, hogy a klasszikus, marxista proletár gondolkodásmód előfordulása ezekben az írásokban is viszonylag ritka volt. Mindez arra utal, hogy más kiindulópontok felől, gyakran a társadalmi integráció szemszögéből vizsgálták a kor magyar munkástársadalmát. A *Husadik Században* megjelent tanulmányoknak ugyancsak közös pontja, hogy ezek az írások is elsősorban töredezett társadalmi csoportként jelenítették meg a munkásokat, akiknek igazából az egyetlen közös nevezője az élethivatás-szerűen végzett fizikai munka.

Munkásoképek, politikai és tudományos diskurzusok 1920-tól 1945-ig

Az első világháború befejeződését és a trianoni békeszerződést követően Magyarország gazdasági ki-merültséggel, válsággal küzdött, lassan konszolidálódott (Tomka 2018), ami a munkásság helyzetét is alapvetően befolyásolta. A két világháború közötti periódus, az 1920 és 1944 közötti Horthy-korszak munkásoképet a közbeszédben és a politikában meghatározta az a hatalmi szándék, hogy 1918–1919-es évek „anarchiájától,” a „rebelliótól,” a felfordulástól távol(abb) tartsák az ipari munkásságot. A politikusok és a vállalati vezetők ezzel szemben inkább a lojális munkavállalónak, a hazafias, az áldozatvállalásra kész munkásnak a képét próbálták meg felvázolni és az ehhez szükséges feltételek, a szociális viszonyok javítására és a stabil szocializációs terek kialakítására törekedtek. Gyakorlatilag ezt szolgálta a Bethlen-kormány és a szociáldemokrata vezetők 1921 decemberi megállapodása is. A húszas évek konszolidációjának kibontakozása kapcsán Bethlen István fontosnak tartotta a szociális biztonság fokozatos megerősítését is. „További feladatunk, hogy megalkossuk azokat a reformokat, amelyek a munkásosztály érdekei szempontjából és szociális helyzetének javítása érdekében

elodázhatatlanná váltak, a munkásbiztosítási törvény és más szociálpolitikai reformjavaslatok állítandók be ebből a célból a parlament munkarendjébe” (Bethlen 1921).

A Bethlen-korszak után, a harmincas évek politikai közbeszédében visszatérő elem volt a munka társadalmának a megteremtését szorgalmazó megnyilatkozás (Romsics 2019). Gömbös Gyula a kormányfői bemutató beszédében, de később is nagy hangsúllyal említette a munka világát, és ezen túlmenően, a munkára épülő társadalmi viszonyrendszer kialakítását is a rövid távon megvalósítandó céljai közé emelte (Vonyó 2018). „Amikor már egynéhányszor hangoztattam, hogy a társadalmi osztályok között mesterségesen felállított válaszfalakat le fogom rombolni, ezt komoly elhatározásból tettem. A munkásságot nem engedem kisajátítani a szociáldemokrata pártnak. A munkásnak itt a helye azok között, akik fel akarják építeni és megerősíteni azt a Magyarországot, amelynek történelmi elhivatottságáról meg vagyok győződve, és velem együtt meg van győződve az egész nemzet. Együtt dolgozni a nemzetért! Tudom, hogy ennek a csatlakozásnak egy előfeltétele van: becsületes őszinteség a munkássággal szemben és bizonyos elhatározás a tőke és a polgári társadalom részéről. Kaotikus világnézeti küzdelmek közepette csak nagy elhatározásokkal lehet célt elérni, és én meg vagyok róla győződve, hogy a polgári társadalom – és a magyar tőkét is ide számítom – megéri az idők intő szavát, és megéri azt, hogy abból a komplikált óraszerkezetből, amelyet a magyar társadalom alkot, nem hiányozhat a munkásság kereke sem. Együtt kell dolgozni a nagy célért, a nemzetért, mert minden olyan politikai világnézet, amely nem erre épül fel, nézetem szerint meddő, és a társadalom erejét fogyasztja, tehát kiküszöbölendő a nemzet életéből” (Gömbös 1932). Az 1929–33-as gazdasági világválság után Gömbös Gyula „munkáspolitikájának” több kulcseleme volt. Ezek közül a legfontosabb a munkások szociáldemokratákról történő leválasztása és a nemzetcentrikus társadalmi integráció gondolata volt. Azt hangsúlyozta, hogy a nemzet és a munkásság nem ellentétes, hanem összetartozó, összeilleszthető fogalomként és társadalmi elemként értelmezendő.

Tulajdonképpen ez a fajta (re)integrálás, a korporatív mintára átalakítandó társadalmi rendbe történő betagozás, a nemzetietlennek, internacionalistának tartott munkásságnak a nemzeti alapú megszervezése és a baloldali befolyásnak a minden eszközzel történő távoltartása jelent meg a kor különböző szereplőinek a húszas-harmincas évekbeli beszédeiben is. Többek között Bíró Pálra, a RIMA⁴-nak az egyik vezető menedzserére és országgyűlési képviselőre vagy Faragó Gyulára, a RIMA ózdi vasgyárának az igazgatójára vagy Csáky Pál külügyminiszterre is lehet utalni példaként. A kor gazdasági és politikai vezetői között, ezekben a kérdésekben alapvetően egyetértés volt. Faragó Gyula, az ózdi vasgyári igazgatója az Olvasó Egylet új székházának a felavatása alkalmával kiemelte: „Új korszak kezdődik a mai nappal, hosszú otthontalanság után ismét új otthonhoz jutottunk és újból megindulhat az egészséges, a termelő vérkeringés. Mélyen meghatva állok itt, amikor látom, hogy a 40 évvel ezelőtt elvetett kicsiny mag milyen terebélyes fává növekedett, a kunyhó egy díszes épületté vált, amelyben új erővel kezdhethetjük meg a munkásságunkat. [...] Sokan vannak itt közöttünk, akik szemlélői voltak ennek a fejlődésnek, ők tanúságot tehetnek arról a lelkesedésről, amellyel ez az egylet minden munkáját végezte. Hogy haladhassanak – szervezkedtek, dolgoztak, szívvel-lélekkel egyesültek, ha kellett a hazaszeretben. Van abban valami megragadó, amikor a munkás, akinek keze és szíve a kemény munkában megedződött, egy kissé el is durvult, hazamegy, leveti a munkásruháját és elmegy áldozni a tudomány és a művészet Istenének. Nem is sejtik, hogy nemcsak maguknak használnak, hanem e munkásságuk kihat a jövőre is” (Faragó 1924). Az ő gondolkodásában a vállalatvezetésnek és a munkásoknak az egymásra utaltságáról is szó volt, egyfajta közös érdekérvényesítésről, és annak hangsúlyozásáról, hogy a művelt, tájékozott munkás ideálja nagyon fontos, és

4 RIMA = A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság. A 20. század első felében az egyik legnagyobb magyar ipari vállalat volt. A közbeszédben a rövid megnevezést használták.

tulajdonképpen az olvasó egyleti székház és az egyesület működése is ennek a fajta társadalmi normának a kialakítását és általánossá tételét szolgálja.

A korabeli munkásmozgalmi diskurzust a Szociáldemokrata Párt mint cselekvő aktor egyre kevésbé uralta, ahogyan ezt a Horthy-korszak választási eredményei is mutatták⁵ (Varga 1999). A szociáldemokrata vezetők szerették volna erősíteni a szakszervezeteket és a párt szervezettségét is, ez a törekvés azonban nem bizonyult sikeresnek. A kommunista forradalmiság pedig csak kicsiny, illegális csoportként működött, néhány száz főt jelentett, akiknek a nagyobbik része nem gyári munkás volt. Munkásmozgalmi szempontból – az 1910-es évek felfutása után – ez az időszak sokkal inkább lefelé tartó szakaszt jelentett. A Szociáldemokrata Párt az 1920-as évek elején ugyan még alapvetően megőrizte korábbi befolyását, de utána hosszú lejtmenet kezdődött, mind szervezettségében, mind befolyásában jelentősen háttérbe szorult az 1930-as évek végére (Sipos 1988, 1997). Tulajdonképpen a fővárosi nagyüzemek kivételével a szakszervezetek is jelentős mértékben eltűntek, háttérbe szorultak. A munkások érdekképviselői többnyire a spontán szerveződésre hagyatkoztak a húszas-harmincas években és a világgazdasági válságot követő időszakban is. Bár a harmincas évek végén a szerveződéseknek a jelentősége – a kibontakozó ipari-gazdasági konjunktúra miatt is – jelentősen mérséklődött. Ráadásul a harmincas években folyamatosan erősödő nemzeti szocialista, nyilaskeresztes szervezetek, a maguk szociális programjaikkal komoly konkurenciát jelentettek a szakszervezeteknek és a szociáldemokrata pártnak is. Ezt közvetett módon jól mutatja, hogy az 1939-es parlamenti választásokon a szélsőjobb politikai szervezetek a munkáskerületek komoly szavazói támogatásra tettek szert.

Ha a munka és a munkásság világával kapcsolatos Horthy-kori tudományos gondolkodást vizsgáljuk, akkor a korabeli kortárs társadalomtudósok közül az első helyen kell említeni Rézler Gyula nevét, aki a legelmélyültebb kutatási tevékenységet folytatta ebben a témakörben. Rézler (1938) reális képet alkotott a kialakuló modern, magyar piacgazdaságban létrejövő munkásság társadalmi viszonyairól. De ő sem gondolta azt, nem is érvelt amellett, hogy bármilyen értelemben, pusztán a fizikai munkavégzéshez való általános kötődés alapján egységes munkástársadalomról lehetne beszélni.

A harmincas évek jelentős szociológusának-szociográfusának, Erdei Ferencnek az írásaiban már kevésbé markánsan jelent meg a munkásság problematikája. Igazából csak a későbbi szociográfiáiban tért erre ki valamennyire a kérdésre. A harmadik jelentős, bár manapság már sajnos már kevésbé ismert szerző Reitzer Béla,⁶ aki a szegedi fiatalok művészeti kollégiumának a tagjaként a munkalélektan és a munkával foglalkozó írásokat publikált, amíg ezt tehette a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején. Ugyancsak meg kell említeni Illyefalvi Lajos statisztikai munkásságát (1930), ami a budapesti munkásság szociális viszonyairól⁷ adott átfogó képet, vagyis arról a városról, ami az ország első számú ipari központja volt. A konzervatív szociológusok közül Weis Istvánnak *A mai magyar társadalom*⁸ című munkáját (1930) is meg kell említeni. Ebben csak az alsó osztályok körében és érintőlegesen jelent meg a kisipari és a nagyipari munkának és munkásságának a problematikája. Bár nagyon különbözőek voltak az egyes szerzők nézőpontjai, ennek ellenére a munkássággal kapcsolatos nézeteiket egyfajta kortárs realizmus szellemiségével lehetne jellemezni. Ezek mellett voltak olyan kritikai szociográfiai, szociológiai megközelítések, mint például Szabó Zoltáné. Ő a klasszikus szociográfiává vált

5 A Szociáldemokrata Párt 1922-ben még 277513 szavazattal 25 képviselői mandátummal rendelkezett, 1939-ben már csak 113607 szavazatot kapott, ami 5 mandátum megszerzésére volt elegendő.

6 Reitzer Béla (1911–1942) jogász, szociológus. Művei: (1935) A proletárnevelés kérdéséhez. Nevelésszociológiai bírálat. Szeged: Szegedi Főiskola Művészeti Kollégiuma; Rostás Ilona társszerzővel (1940) Ezer munkás a szabadidejéről. Budapest: Athenaeum Nyomda és Kiadó Rt.; (1941) A munkapiac helyzete a munkaközvetítés reformja előtt. Budapest.

7 Illyefalvi Lajos (1881–1943) statisztikus.

8 Weis István (1889–1973) jogász, szociológus.

Cifra nyomorúság című művében (1938) az északkeleti iparvidék, a „RIMA-birodalom” társadalmi viszonyairól adott igen kritikus áttekintést.

A különböző diskurzusok áttekintése után, a két világháború közötti magyar munkásság és társadalmi helyzetének megítélése kapcsán érdemes felvetni néhány kérdést. Ezek közül az egyik legfontosabb talán az, hogy valóban csak alsó társadalmi csoport volt-e az ipari munkásság a két világháború között. Azt gondolom, hogy ez sokkal kevésbé jelenthető ki általános értelemben. A különböző kutatási adatok alapján (Gyáni 2012, Nagy 2016) egyértelmű, hogy a munkásság egésze nem azonosítható a városi proletársággal. Ugyanakkor voltak olyan rétegei is, amelyek tudatosan a felsőbb osztályok felé törekvő életstratégia vonzásában éltek, szervezték az életüket, munkájukat, és igazából a polgárosodó, kispolgári, alsó középosztályi rétegekbe tartozónak tekintették magukat. Ezt egyértelműen alátámasztják a különböző gyári altizti rétegeknek, a felső munkásság csoportjainak a tagoltságával, életmódjával, identitásával foglalkozó elemzések. De, ha például a RIMA-telepek olvasó egyleteinek (Valuch 2021) a tagsági összetételét elemezzük, látható, hogy közöttük is a felső munkásság volt a domináns. Miközben a gyárimunkás-létszámnak átlagosan közel a fele volt a tagja ezeknek az egyesületeknek, amelyeknek a kultúrákövetítés mellett a lokális és gyári társadalmi integráció erősítése is célja volt.

Szintén érdekes, hogy mennyire volt integrált vagy dezintegrált a kor munkássága a korabeli magyar társadalomban lokális szinteken. Az élet- és családtörténetek azt mutatják, hogy erős szándékok voltak a beilleszkedésre az érintettek részéről, és a társadalmi integráció az ennek befolyásolására képes gazdaságpolitikai vezetők számára is lényeges volt. Fontos volt ebben a társadalmi integrációban a nagyvállalatoknak – Weiss-Manfréd, RIMA, Ganz, Goldberger – az a fejlett és kiterjedt szociálpolitikai gyakorlata, ami a különböző társadalmi, munkahelyi konfliktusok kiéleződésének a lehetőségét is igyekezett mérsékelni amellet, hogy a munkások életkörülményeit is javította. Egy 250–350 pengő egyhavi bérrel rendelkező, tapasztalt szakmunkás esetében is érdemben megnövelte a havi jövedelem értékét az, hogy alacsony lakbért fizetett a kolóniás lakásért, a vállalatok ingyenes vagy kedvezményes tüzelőt biztosítottak számára, és szintén kedvezményes volt a villanyáram ára is.

A munkásmozgalom és a politikai részvétel kapcsán azt a kérdést is érdemes föltennünk, hogy valóban baloldali volt-e a munkásság ekkoriban. Nyilvánvalóan voltak baloldali csoportok is, de jóval kisebb volt ezeknek a csoportoknak a szerepe, a hatása a mindennapokban, többek között a munkások alulszervezettségének, a – gyári – lojalitásnak, valamint a korszak határozott antikommunista politikájának a következtében is. Ma már jól látható, hogy az államszocialista korszak hivatalos történetírása jelentősen felnagyította a baloldali, elsősorban a kommunista szerveződések valóságos erejét és szerepét. S miután a kérdéssel 1990 után a tudományosságban lényegében nem foglalkoztak, ezek az akkor kreált mítoszok túléltek a rendszerváltást is.

Nincs igazán benne a köztudatban és a történeti emlékezetben az, hogy az 1920-as években elég jelentős volt a keresztényszociális gondolkodásnak a befolyása munkásságra, különösen a borsodi üzemekben, bányákban. Ez tulajdonképpen a társadalmi igazságtalanságok mérséklésében adott fogódzót sokaknak, és megóvta őket attól, hogy baloldaliként politikailag diszkreditálják magukat a helyi és a gyári társadalomban.

Úgy vélem, hogy teljes mértékben baloldalinak tekinteni a két háború közötti magyar munkásságot pusztán azon az alapon, hogy ipari munkások vagy mindannyian „elnyomott, kizsákmányolt proletárok” voltak/lettek volna, nyilvánvalóan nem lehet. Azt már csak zárójelben jegyzem meg, hogy a harmincas évek végén, amikor újra titkossá vált a parlamenti választási rendszer Magyarországon, akkor az ipari központokban, a fővárosi munkáskerületekben is nagy befolyást szereztek a szélsőjobboldali és nemzetiszocialista elkötelezettségű politikai pártok, szerveződések. Ez is a korszak során az egyre nagyobb létszámúvá váló magyar munkásságnak a politikai sokszínűségét mutatja.

MUNKÁSKÉPEK, POLITIKAI–IDEOLÓGIAI ÉS TUDOMÁNYOS DISKURZUSOK AZ ÁLLAMSZOCIALISTA KORSZAKBAN

1945 után a lerombolt ország újjáépítése, a bizonytalan tulajdonviszonyok, majd az államosítás, a szovjet-típusú társadalmi-gazdasági viszonyok kiépítése és az ennek keretei között kibontakozó felemás modernizáció jelentette a mindennapi élet feltételrendszerét. Ebben az időszakban, a kommunista hatalomátvételt követően a hivatalos diskurzusban megjelent és gyorsan uralkodóvá vált a marxista-leninista osztályfelfogás, annak is a nagyon szélsőséges és végletesen leegyszerűsítő formája. A hivatalos közbeszédben, a forradalmi romantikus megjelenítés jegyében a munkásosztály: az uralkodó osztály, a proletárforradalom megvalósítója, a kommunista társadalom megteremtője, s egyben ideológiai és propagandisztikus hivatkozási alappá is a vált. (Miközben egyébként az alá- és fölérendeltségeknek, az alávetettségeknek, a hierarchikus tagoltságnak a rendszere gyári és üzemi szinteken továbbra is fennmaradt, csak a hierarchia csúcsán már nem a magánvállalkozó, a tulajdonos, hanem az államszocialista korszak munkásigazgatója, vezérigazgatója, párttitkára vagy gazdasági hivatalnoki kara állt.)

A totális politikai kontroll viszonyai között a tényleges spontán munkásmozgalomnak nem maradt tere ebben a korszakban, a szakszervezetek a Kommunista Párt ellenőrzése alá kerültek és elvesztették valóságos érdekvédelmi szerepüket. Az egyetlen kivételes munkásmegmozdulásra és -szerveződésre 1956 októbere és 1957 eleje között került sor, amikor a forradalom napjaiban megalakult munkástanácsok próbáltak meg új értelmet adni a politikai és társadalmi érdekképviseletnek, majd a forradalmat követő politikai ellenállás megtörése után 1957 elejétől egyre inkább háttérbe szorultak az üzemeknek az életében, végül az év második felében meg is szűntek. A Kádár-korszakban 1988-ig csak műhelyekre, üzemekre korlátozódó informális és időszakos érdekérvényesítési törekvések fordultak elő.

A hivatalos ideológiát megalapozó, a munkásság korjellemző politikai értelmezésének jellegzetes példája Kádár János 1959-es politikai esszéje. „*A Tanácsköztársaság emlékét, a proletár nemzetköziség eszméjét az ellenforradalom legkegyetlenebb üldözése sem tudta kiölni a magyar kommunistáknak és a munkásosztály legjobbjainak gondolkodásából. De a magyar reakciós uralkodó osztályok akkori felülkerekedése és huszonöt, éves ellenforradalmi, nacionalista propagandája is mélyen hatott, különösen a városi kispolgárságra és az értelmiségre. A magyar munkásosztály, a dolgozó nép forradalmi élgárdája, hagyományokban és tapasztalatokban gazdag, harcedzett. A magyar munkásosztály éveken keresztül lelkesen építette a szocializmust, követte a párt szavát. Az építés közben elkövetett hibák bizonyos zavart okoztak soraiban, meglazultak a párthoz fűződő szálai. Fokozta a zavart a revizionista bomlasztás és a kritikus pillanatban a párt és az állam vezetését is megbénító áruulás. Ennek ellenére a munkásosztály nagy tömegei és elsősorban a munkásosztály törzsgárdája, a régi szervezett munkások, a legvalóságosabb időszakokban is kitartottak a szocializmus mellett. Egy részük fegyverrel harcolt az ellenforradalom ellen, s ez a réteg állt a leghamarabb talpra az ellenforradalom leverése után is*” (Kádár 1959). Kádár János a munkásosztály klasszikus marxista-leninista képét és a forradalmi romantikát fogalmazta itt meg, és úgy értelmezte a munkásságot, mint egyfajta hatalmi támaszt.

Az államszocialista korszak hivatalos tudományosságának az egyik markáns ága volt a párttörténet és a munkásmozgalom története, ami gyakorlatilag nem jelentett mást, mint a forradalmi proletariátus és a hivatalos forradalmárság ideáltipikus képének az utólagos megteremtését és igazolását. Ez egészen a nyolcvanas évekig meghatározó volt, olyannyira, hogy a felsőoktatásban a marxizmus-leninizmus tanszékeken külön tantárgy volt a munkásmozgalom története, ami az ideológiai (át)nevelés kísérletének a részévé is vált.

A hatvanas évek közepétől azonban az ideológiai típusú megközelítések mellett, nagyon lassan kialakult a mérsékelt társadalomkritikai attitűddel rendelkező tárgyilagos szociológiai kutatás is, annak is köszönhetően,

hogya a jó évtizedes betiltását követően a szociológia újra intézményesedett. A KSH égisze alatt lebonyolított korai társadalmi rétegződésvételek, a hivatalos osztálytársadalom-felfogással szemben, már a valós társadalmi tagoltságot próbálták meg leírni, amiben akkor nem a vagyont, hanem a munkaszervezetben elfoglalt helyet és az azt befolyásoló tényezőket találták meghatározónak. Ebből eredt Ferge Zsuzsa (1969) munkajelleg csoport elmélete, ami már a munkásságról is differenciáltabb képet rajzolt. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján Héthy Lajos és Makó Csaba könyve (1971) vizsgálta a munkásmagatartásokat, s a hivatalos munkásmozgalmi megközelítésektől távol állva próbálták megérteni a munka társadalmának a működését az államszocializmus viszonyai között.

Az intézményi határokat túllépő kritikai gondolkodásmódnak politikai tartalommal is bíró korai elemzése volt Haraszti Miklósnak a *Darabbér* című nagy visszhangot keltő szociográfiája (1989) a hetvenes évek közepén (első megjelenés: 1975, Berlin). Ennek a szociológiai tények feltárására és értelmezésére alapozott, a marxista osztályszemléletet elvető munkásbrázolásnak a legfontosabb elemzői Kemény István (1972, 1990) és tanítványai – többek között Kozák Gyula, Solt Ottilia, Dávid János – voltak.

Történeti kutatásokban az MSZMP Párttörténeti Intézete és a Munkásmozgalomtörténeti Intézet által évtizedeken át uralt tudományos térben, a történeti eufemizmusok mellett léteztek tárgyilagos megközelítések is. Ezek közül kiemelkedő volt Lackó Miklós hatvanas évek végi írása (1968) a magyar munkásság kialakulásáról. A hetvenes évek elején a Litván György által szerkesztett (1974), huszadik század eleji munkás-szociográfiákat tartalmazó kötet az önigazoló, hivatalos megközelítésekkel szemben bemutatta a sok évtizeddel korábbi tudományos diskurzust, és tényszerűbben tárgyalta a munkásság társadalmi problémáinak, tagoltságának az értelmezését. Szintén úttörő munka a nyolcvanas évek elejéről Gyáni Gábor *A családi háztartás és a városi cselédség* című kismonográfiája (1983), ami az előző évtizedekben egy a történeti emlékezetből eltüntetett társadalmi csoportnak, a városi munkásság egyik rétegének, a háztartási cselédeknek a társadalmi helyzetéről, viszonyairól adott lényegre törő áttekintést. A nyolcvanas évek tárgyilagos, tabudöntögető írásai, például az 1940-es és az 1950-es évek munkaversenyeiről, többek között Varga László (1984) tollából is jelezték a változásokat, a történeti realizmus fokozatos térnyerését a munkásságról szóló diskurzusokban.

A rendszerváltás előtti évtizedek tanulmányok kapcsán érdemes röviden azt is végiggondolni, hogy mi volt ezeknek az elemzéseknek a munkásfogalma. Milyen értelemben beszéltek a munkásról? Hol húzták meg a vonalat a városi és falusi fizikai foglalkozásuk között a társadalmi szerveződés és tagoltság tekintetében? Utalni kell arra is a különböző (osztály-réteg-csoport) értelmezések kapcsán, hogy az államszocializmusban nagyon megnőtt az újmunkások, elsőgenerációs munkások aránya, s gyakran valamelyest egymásra torlódó csoportokkal is szó volt. Hiszen amíg a két világháború között egy-egy gyári társadalomban elsődleges fontosságúak voltak a többgenerációs munkáscsaládok, az ötvenes és hatvanas években pozíciójuk meggyengült az újmunkásokkal szemben. Ugyanakkor az újmunkásoknak csak kisebb része volt felfelé mobil. Kemény István kutatásai is azt mutatják, hogy az 1950-es és 1960-as évek paraszt-munkásainak – akik többnyire beragadtak a segédmunkás-ságba – a gyerekei az esetek többségében a szüleik társadalmi státuszában maradtak.

MUNKÁSKÉPEK, POLITIKAI ÉS TUDOMÁNYOS DISKURZUSOK A RENDSZERVÁLTÁSTÓL 2020-IG

Az 1989/90-es politikai átalakulást követően a piacgazdasági átmenet, a magánosítás, a de-, a poszt-, és a reindustrializáció, a multinacionális nagyvállalatok megjelenése és a globalizáció rajzolta újra a mindennapi élet és benne a munka világának a feltételeit. A negyedik és egyben utolsó jelen tanulmányban vizsgált időszak a rendszerváltást követő három évtized, amikor függetlenül attól, hogy bal- vagy jobboldali kormányok voltak hatalmon, a munka és a munkás fokozatosan kikerültek a politikai térből, a fizikai munkát végzők, a munka világának a változásai fokozatosan veszítettek társadalmi és politikai jelentőségükből. Mindez az államszocializmus munkásságot – olykor mitikusán – felértékelő szemléletének egyfajta következménye is volt, amit a rendszerváltás gazdasági és társadalmi hatásai felerősítettek. Az, hogy mi történik a munka világában, azzal párhuzamosan vált egyre kevésbé érdekessé és fontossá a közbeszéd számára, ahogy a nagyüzemi munkások nagy része a rendszerváltás vesztesévé vált az egykori államszocialista nagyüzemek felszámolásával.

Az elmúlt évtizedek politikai pártjainak társadalmi háttérét és szavazóbázisát áttekintve az is látható, hogy ebben nem a foglalkozási csoportonkénti szerveződés volt a meghatározó, és a bal- és jobboldaliság politikai tartalma is jelentősen átalakult. A piacgazdasági átmenettel együtt járó de- és posztindustrializációs folyamatokkal párhuzamosan, a munkásokra építő hagyományos baloldaliság egyre kevésbé maradt fontos és hatékony politikai erő. Átalakult a munkásság identitása is, a fizikai munkából élők nagyon sokszor már a tradicionális értelemben vett baloldallal szemben határozták meg a saját maguk pozícióját, gondolkodását. Ráadásul nem nagyon maradt a kétezres években olyan politikai erő a magyar mezőnyben, amelyik ennek az újrastrukturálódott munkásságnak a politikai képviselőjére és megszólítására vállalkozott volna. S arról sem szabad elfeledkezni, hogy a munka világa átalakult, a képzetlen fizikai munkások iránti igény jelentősen és folyamatosan csökkent, a fizikai munka is számos vonatkozásban technicizálódott, ami a munka társadalmát is átalakította.

Szintén fontos ebben a posztszocialista átmenetben a gyakorlatilag befolyásukat, szervezettségüket és érdekképviselői képességeiket nagymértékben elvesztítő szakszervezetek kérdése is. Ezek azért sem voltak népszerűek, mert 1989 előtt kompromittálódtak, majd bár függetlenedtek, de az átmenetben egy-egy kivételtől eltekintve – például a vasutas szakszervezetek – nem voltak képesek a hatékony érdekképviselőre. Ez is az egyik oka annak, hogy gyakorlatilag napjainkig nincs olyan szervezési tapasztalat és hiányos maradt az a(z ön) szerveződési tudás, ami a munkavállalói érdekek hatékony kollektív képviselőjéhez elengedhetetlen.

A politikai diskurzusokban is ritkán került elő a fizikai munka világa és az abból élők társadalmi helyzete. A közelmúlt történeti emlékezetében talán a „panelproli” kifejezés őrződött meg, amit a 2000-es évek jobboldali politikai retorikában használtak egy ideig a lakótelepeken élők megjelölésére. A rendszerváltás óta a leghosszabb ideje a hatalomban levő Orbán Viktor is meglehetősen ritkán érintette beszédeiben a kérdéskört és akkor is inkább csak általános jelleggel. *„Munka alapú gazdaságot kell célul tűzni – mondta Orbán Viktor a Kereszténydemokrata Néppárt országos nagygyűlésén. A Fidesz elnöke szerint szükség van arra, hogy a polgári erők meg tudják különböztetni a munka és a spekuláció alapú gazdaságot. A kiszolgáltatott magyar gazdaság helyett védett magyar gazdaságot kell létrehozni, amelyben a verseny mellett a tisztességes munkát is megbecsülik – mondta” (Orbán 2005). „»Ma már nem az a hír, hogy válság van, hanem az, hogy egy új világrend születik, amely remélhetőleg elvezet az esztét vesztett kapitalizmus korszakából a józan piacgazdasághoz« – jelentette ki Orbán Viktor, a Fidesz elnöke tegnap délutáni évértékelő beszédében. Az ellenzéki politikus szerint Magyarország gyakorlatilag csődbe került, egyedül az IMF-hitel fedezi az ország működését. A pártelnök elmondta: a legfontosabb teendő, hogy munkát és jövedelmet kell teremteni az embereknek, és állami ellenőrzés*

alá kell vonni a pénzpiacokat. Hangsúlyozta: az állam gazdasági, szabályozási és ellenőrzési eszközeit meg kell erősíteni” (Orbán 2009). A munkaalapú társadalom homályos ideájánál és a „segély helyett munkát” szlogen ismételt emlegetésénél mélyebben nem foglalkozott a kérdéssel nyilvános megszólalásaiban. Az így is látszik ezekből a szövegekből, hogy ebben a gondolkodásmódban nem igazán fajsúlyos és hangsúlyos kérdés a munka és a munkásság világa, egészen egyszerűen mások a politikai preferenciák, az értékek és érdekek.

Az ideológiai terheltség és a témakör munkásmozgalomtörténeti inflálódása miatt az 1990-es években és a 2000-es évek elején a munkásság, a ritka kivételektől eltekintve (például Tardos 1994, Leveleki 1994, H. Sas 2003) némiképp kellemetlen, diszkreditálódott témává vált a társadalomtudományi kutatásokban is. A rendszerváltás vizsgálata során sem rájuk koncentráltak, sokkal nagyobb figyelmet keltett ennél a társadalmi csoportnál az elit átalakulásának a vizsgálata. Készült viszont két remek dokumentumfilmes feldolgozása annak, hogy mi történt a munkásokkal a poszt szocialista átmenetben. Schiffer Pál a Videotonról készült filmsorozata és Almási Tamás Ózd-sorozata ennek az átalakulásnak a gyötrelmességét és a drámaiságát is bemutatja. A munkáskutatások terén a 2010-es években továbbra is ritkán folytak egyidejű szociológiai kutatások a munka világáról.

A történettudományi kutatásokban is volt némi apály a téma kapcsán. Bár a kétezres évek elején azért születtek olyan munkák – például Horváth Sándor Sztálinváros-könyve (2004), Tóth Eszter Zsófiának a harisnyagyári állami díjas brigádról szóló monográfiája (2009) vagy Belényi Gyula történeti elemzése (2009) –, amelyek kivételt jelentettek. Sajátos módon, egy angol történész, a fiatalon elhunyt Mark Pittaway volt az, aki az elsők között, újszerű megközelítésben dolgozta fel a magyar munkásság 1945 utáni történetét (2012). Majd a 2010-es évek fordulójától Bartha Eszter munkásságát (2009, 2011) lehet kiemelni, aki magyar-keletnémet összehasonlító kutatást folytatott azt a kérdést vizsgálva, hogyan élték meg az átmenetet a magyar és az egykori NDK-s munkások. Ezt követően a 2010-es évek második felében a REWORK-OTKA kutatás hozott kisebb elmozdulást és élénkítette fel a téma iránti tudományos érdeklődést (Nagy 2016, Alabán 2020).

Meg kell említeni, hogy az európai társadalomtörténet-írásban a 2010-es években teret nyert a munka és a munkásság világának a totális áttekintésére, egyidejű mikro- és makroszintű elemzésére törekvő, úgynevezett *new global labour history* irányzata (Linden 2008), aminek a magyar interpretációja is megkezdődött. S az ezredforduló nemzetközi szociológiai kutatásai is nagy figyelmet szenteltek a munka világában végbement, illetve az ahhoz kötődő társadalmi változások elemzésének (Cornfield–Hodson 2002).

Ugyancsak érdekes, hogy a rendszerváltás után megjelent társadalomtörténeti összefoglaló munkák közül például a reformkortól a második világháborúig terjedő Gyáni Gábor és Kövér György által írt monográfiának (1998) csak a két világháború közötti korszakot tárgyaló részében lehet részletesebb elemzést olvasni a munkásságról, ugyanakkor a dualizmus időszakának a munkástársadalmáról már kevésbé esik szó a kötet első felében. Ennek valószínűleg az az oka, hogy ez még mindig olyan kevésbé feldolgozott terület, amiről nagyon nehéz korszerű alap kutatások nélkül újat és érvényesen mondani. A 20. század második felének magyar társadalomtörténeti összefoglalásában önálló fejezet tárgyalja a kérdést (Valuch 2001).

Az 2000-es és a 2010-es évek újabb kutatásai, a változások történeti vizsgálata mellett felvetették a különböző fogalmi problémáknak az újragondolását is, válaszokat keresve olyan kérdésekre, mint a munkásfogalom átalakulása, a munka társadalmi belső tagoltságának a változásai, a posztindusztrializáció hatása a munka világára, az új munkáscsoportok, mint például az úgynevezett techno-munkások vagy az árufeltöltők megjelenése.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy vázlatosan bemutassam a munkásságról szóló hivatalos/ politikai, tudományos, közbeszédbeli, s ahol lehetséges volt, a munkásmozgalmi diskurzusokat is. Mindezt igyekeztem összekapcsolni a munkásság társadalmi és politikai tagoltságával kapcsolatos kérdések áttekintésével is. A politikai, társadalmi és gazdasági feltételrendszerek gyakori változásai miatt, direkt módon nagyon nehéz összehasonlításokat tenni az egyes vizsgált korszakok között. Az azonban jól látható, hogy a munkásság növekvő társadalmi, gazdasági és politikai súlyánál fogva a 19. század végétől a 20. század végéig fokozatosan a modernkori magyar társadalom meghatározó szereplőjévé vált, s mindez markánsan tükröződik a munka és a munkásság világával foglalkozó politikai megnyilatkozásokban, a közgondolkodásban és a kérdéskört vizsgáló tudományos elemzésekben is. A politikai, közéleti diskurzusokban a század elején és a Horthy-korszakban inkább, mint valamiféle a fennálló rendre veszélyes csoportként, az államszocializmus korában ezzel ellentétben a rendszer legfontosabb támaszaként jelent meg a munkásság, majd ezt a – látszólagos – kiemelt szerepet az ezredfordulóra lényegében teljesen elveszítette. A magyar társadalom szerkezeti változásait elemző kortárs írások, az egyes korszakokban ezeknek a társadalmi csoportoknak a tényleges viszonyait és változásait próbálták megragadni, de ezekkel a realista megközelítésekkel szemben nyilván gyakoriak voltak – különösen 1948/49 és 1989/90 között – az ideológiai és politikai szempontok által befolyásolt tudományos, vagy legalábbis önmagukat tudományosként megjelenítő, elemzések is.

HIVATKOZÁSOK

- Alabán P. (2020) *Egykor volt gyárváros... Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltástól napjainkig*. Pécs: Kronosz.
- Bartha E. (2009) *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989*. Budapest: L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
- Bartha E. (2011) *Magányos harcosok: munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
- Belényi Gy. (2009) *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Cornfield, D. B. – Hodson, R. (szerk.) (2002) *Worlds of Work. Building an International Sociology of Work*. New York: Springer US.
- Bethlen István beszéde, 1921. október 21. Pécs. (1921) *Budapesti Hírlap*, október 21. 2.
- Faragó Gyulának, a RIMA Ózdi Vasgyár igazgatójának beszéde az Olvasóegylet új székházának az avatásán, Ózd, 1924. október 19. Az Olvasóegylet közgyűlési jegyzőkönyve, 1924. október 19. Ózdi Városi Könyvtár.
- Ferge Zs. (1969) *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.
- Gergely A. (szerk.) (2003) *Magyarország története a 19. században*. Budapest: Osiris.
- Gömbös Gy. (1932) Kormányelnöki bemutatkozó beszéd a Képviselőházban, 1932. október 11. *Budapesti Hírlap*, október 12, 2.
- Gyáni G. (1983) *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest: Magvető.
- Gyáni G. (1998) A munkásság politikai terei. In Gyáni G. *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest: Új Mandátum, 96–105.
- Gyáni G. – Kövér Gy. (1998) *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Gyáni G. (2012) A városi munkásság társadalmi szerkezeti változásai, 1910–1941. In Gyáni G. *Az urbanizáció társadalomtörténete*. Kolozsvár: Korunk – Kom-Press, 161–194.
- Haraszti M. (1989) *Darabbér. Egy munkás a munkásállamban*. Budapest: Téka.
- Héthy L. – Makó Cs. (1971) *Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet*. Budapest: Akadémiai.
- H. Sas J. (2003) *Közelmúlt: rendszerváltások, családtörténetek*. Budapest: Új Mandátum.
- Horváth S. (2004) *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest: MTA TTI.
- Illyefalvi L. (1930) *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest: Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.
- Kádár J. (1959) A magyarországi osztályharc tapasztalataiból. *Népszabadság*, január 25, 4–7.
- Kemény I. (1972) A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1, 36–50.
- Kemény I. (1990) *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. Budapest: VITA.
- Kövér Gy. (1982) *Iparosodás agrárországban*. Budapest: Gondolat.
- Lackó M. (1968) *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*. Budapest: Kossuth.
- Leveleki M. (1994) Les Fleurs du Mal: "As Videoton was falling to pieces more and more of them came to us...". *Szociológiai Szemle – Review of Sociology*, 2, 137–148.
- Litván Gy. (1974) *Magyar munkásszociográfiák, 1888–1945*. Budapest: Kossuth.
- Linden van der, M. (2008) *Workers of the World: Essays Toward a Global Labor History*. London: Brill.
- Orbán Viktor beszéde. (2005) *Magyar Hírlap*, december 12, 3.
- Orbán Viktor 2009-es évértékelő beszédének összefoglalása, MTI.
- Pittaway, M. (2012) *The Worker's State. Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh: Pittsburgh University Press.
- Nagy P. (2016) *A Rima vonzásában. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig*. Budapest: Napvilág.
- Rézler Gy. (1938) *A magyar nagyipari munkásság kialakulása, 1867–1914*. Budapest: Rekord.
- Romsics I. (1999) *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- Romsics I. (2019) *Bethlen István – politikai életrajz*. Budapest: Helikon.
- Sipos P. (1988) *Legális és illegális munkásmozgalom, 1919–1944*. Budapest: Gondolat.

- Sipos P. (1997) *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete.
- Somogyi M. (1900) *Socialpolitikai tanulmányok*. Budapest: Kilián.
- Szabó Z. (1938) *Cifra nyomorúság: A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe, szociográfia*. Budapest: Cserépfalvi.
- Tardos K. (1994) Marginal Groups in the Labour Market: Those Refused Unemployment Benefits *Szociológiai Szemle – Review of Sociology*. 2, 149–159.
- Tisza I. (1912) A választójog reformja és az ipari munkások. *Magyar Figyelő*, 4. 249–256.
- Tomka B. (2018) Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon. In Bódy Zs. (szerk.) *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után: Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 47–80.
- Tóth E. Zs. (2009) „Puszi Kádár Jánosnak”: munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Budapest: Napvilág.
- Valuch T. (2001) *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris.
- Valuch T. (2021) A társadalmi integráció színtere – az Olvasó: Mozaikok az Ózdi Munkások és Felvigyázók Olvasó Egyletének a történetéből, 1884–1952. In Pap J. – Verók A. (szerk.) *Akit Clió elbűvölt. In honorem Romsics Ignác*. Eger: EKE Líceum, 285–304.
- Varga L. (szerk.) (1999) *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest: Napvilág.
- Varga L. (1984) *Pató Pálok vagy sztahanovisták?* Budapest: Magvető.
- Weis I. (1930) *A mai magyar társadalom*. Budapest: Magyar Szemle.
- Vonyó J. (2018) *Gömbös Gyula és a hatalom – egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs: Kronosz.